

Onderzoek naar religieus en levensbeschouwelijk
geïnspireerde solidariteit in de welvaartsstaat

Samen voor welke rechtvaardigheid?

Rechtvaardigheidsopvattingen binnen
Vlaamse levensbeschouwelijk geïnspireerde
solidariteitsinitiatieven

Dries Ver Elst
Stijn Oosterlynck
Patrick Loobuyck
Mieke Schrooten

18/10/2024

Dit rapport maakt onderdeel uit van het SOLIGION project, een onderzoek naar religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteit in de welvaartsstaat.

Dit project wordt gedragen door onderzoekers aan de Universiteit Antwerpen, UGent en KU Leuven, en verrijkt door de bijdrage van organisaties uit het Vlaamse middenveld.

Het onderzoek loopt tot eind september 2024 en wordt uitgevoerd met steun van de Vlaamse overheid (FWO-SBO) (S006621N).

Voor meer informatie over dit onderzoeksproject, check onze website:
www.soligion.be

Inhoudstafel

Inleiding	4
Wat betekent rechtvaardigheid?	5
Het domein van rechtvaardigheid.....	6
De rechtvaardigheidsgemeenschap.....	7
Eisen.....	8
Gebruikte informatie	8
Principes van rechtvaardigheid	10
Instrumenten	11
Levensbeschouwelijk geïnspireerde rechtvaardigheid in een seculiere samenleving?	14
Een samenleving in transitie.....	14
Levensbeschouwelijke rechtvaardigheid in een diverse samenleving	16
Over de auteurs	20
Over Soligion	21

Inleiding

Broederlijk Delen is waarschijnlijk één van de bekendste religieus of levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsinitiatieven (RLS'en) in ons land. Wanneer zij in februari 2024 een nieuwe campagne lanceren, is die duidelijk bedoeld om een breed publiek aan te spreken. "Samen voor rechtvaardigheid werkt aanstekelijk" kon toen op posters op openbare plaatsen doorheen Vlaanderen gelezen worden. Ongetwijfeld konden veel voorbijgangers zich vinden in die slogan. Er zullen weinig mensen zijn die geen rechtvaardigere wereld willen.

Ook de meeste RLS'en willen mee bouwen aan een betere en meer rechtvaardige samenleving. Ze engageren zich rond solidariteit en zijn hierdoor bijna per definitie betrokken bij de samenleving rondom hen. Wat ze als een meer rechtvaardige samenleving zien kan echter afwijken van waar we spontaan aan denken. Met name het levensbeschouwelijk referentiekader van RLS'en kan leiden tot andere opvattingen van rechtvaardigheid of op zijn minst interessante accenten leggen.

Levensbeschouwelijk geïnspireerde opvattingen van rechtvaardigheid kunnen vaak gevoelig liggen in de samenleving. Vooral wanneer deze verbonden zijn met een religieuze traditie, vinden sommigen dat de mening van levensbeschouwelijke groepen of organisaties niet relevant is voor de hedendaagse samenleving, of zelfs gevaarlijk is. Toch klinken er ook stemmen om deze visies te (her)waarderen: misschien kunnen deze tradities waardevolle perspectieven en gevoeligheden aanreiken die nieuwe inzichten bieden in hoe we onze samenleving kunnen vormgeven. Wanneer verschillende perspectieven met elkaar in dialoog gaan en elkaar op ethisch en levensbeschouwelijk vlak verrijken, noemen we dit ook wel 'postseculiere toenadering'.

In dit rapport verkennen we wat mensen die bij RLS'en in Vlaanderen betrokken zijn hierover te zeggen hebben. Hoe zien zij een rechtvaardige samenleving en hoe kunnen we die volgens hen tot stand brengen? We baseren ons op de analyse van 94 interviews met vrijwilligers, werknemers en bestuursleden van in totaal 48 RLS'en. Die initiatieven zijn verspreid over 4 steden in Vlaanderen. Om de anonimiteit van de deelnemers te waarborgen gebruiken we pseudoniemen voor de namen van de organisaties en passen we details aan zodat ze niet makkelijk herkend kunnen worden.

Tijdens de interviews spraken deelnemers over hoe zij een ideale, rechtvaardige samenleving zien, over wat volgens hen moet veranderen in de huidige samenleving en

Samen voor welke rechtvaardigheid?

hoe die veranderingen gerealiseerd kunnen worden. Die uitspraken nemen we hier mee in onze analyse van hoe zij rechtvaardigheid opvatten. Ze gebruiken daar zelf niet altijd letterlijk het woord 'rechtvaardigheid' voor, maar hebben het wel over thema's die in gangbare definities van rechtvaardigheid passen zoals eerlijkheid, moraliteit en redelijkheid in relatie tot het functioneren van de samenleving. Wij vatten die opvattingen hier onder het begrip rechtvaardigheid, als conceptuele bril om naar hun maatschappijvisie te kijken.

Wat betekent rechtvaardigheid?

De verschillende opvattingen die mensen hebben over rechtvaardigheid lijken soms weinig met elkaar te maken te hebben. Het woord wordt in heel uiteenlopende contexten gebruikt en de achterliggende perspectieven kunnen radicaal van elkaar verschillen.

Klara Stumpf, Christian Becker en Stefan Baumgärtner¹ ontwikkelden een interessant instrument om de verschillende ideeën over rechtvaardigheid met elkaar te kunnen vergelijken. Ze analyseerden een breed scala aan theorieën van rechtvaardigheid om daaruit enkele kernelementen te distilleren. In hun analyse draait rechtvaardigheid om de vraag wat goed of slecht is in de manier waarop wordt omgegaan met de eisen van mensen (of andere actoren) die vinden dat anderen hen iets verschuldigd zijn. Ze onderscheiden daarin zes aspecten:

- (1) Wat is het domein van rechtvaardigheid: wat wordt er als (on)rechtvaardig beoordeeld?
- (2) Wie maakt er eisen en wie moet eraan tegemoet komen?
- (3) Welke eisen worden er gemaakt?
- (4) Op basis van welke informatie wordt rechtvaardigheid beoordeeld?
- (5) Welke principes bepalen of iets (on)rechtvaardig is?
- (6) Welke instrumenten worden gebruikt om rechtvaardigheid te bereiken?

In wat volgt verkennen we wat onze respondenten over deze zes aspecten te zeggen hebben. We behandelen niet alle visies van deelnemers, maar lichten er een aantal elementen uit die ons opvallen. Op het einde van het rapport gaan we in op de vraag hoe

¹ Stumpf, K. H., Becker, C. U., & Baumgärtner, S. (2016). A Conceptual Structure of Justice—Providing a Tool to Analyse Conceptions of Justice. *Ethical Theory and Moral Practice*, 19(5), 1187-1202.

deze levensbeschouwelijk ingebedde opvattingen van rechtvaardigheid een rol kunnen spelen in een diverse samenleving.

1. Het domein van rechtvaardigheid

Het eerste aspect van een opvatting van rechtvaardigheid is het domein of het object van rechtvaardigheid: wat wordt er als (on)rechtvaardig beoordeeld? Gaat het om individuen, groepen, daden, sociale regels, instituten, gebruiken, gebeurtenissen? En gebeurt dit op vlak van uitkomsten of processen?

Deelnemers in ons onderzoek spreken over verschillende domeinen als ze het over rechtvaardigheid hebben, van hoe overheidsinstellingen de huisvestingsmarkt reguleren tot hoe gezinnen met huwelijksproblemen omgaan. We zien echter ook twee opvallende aspecten van hoe sommige deelnemers het domein van rechtvaardigheid omschrijven.

Ten eerste focussen veel hedendaagse benaderingen van rechtvaardigheid op instituties: als de instituten goed functioneren, dan komt er rechtvaardigheid. Sommige deelnemers in ons onderzoek spreken echter vooral over eigenschappen van de individuen die in een samenleving wonen. Rechtvaardigheid is volgens deze deelnemers niet (primair) iets dat door rechtvaardige instituten wordt gerealiseerd als antwoord op de eisen van burgers, maar via het deugdzzaam gedrag van die burgers zelf. Wanneer de focus enkel ligt op instituten rechtvaardiger maken, gaan we volgens een vrijwilliger van Samaria "steeds meer als individu leven en eisen als individu. [Dan] worden wij koude eisers (...) ge krijgt een maatschappij die niets over heeft voor het algemeen ook. Ikke, de rest kan stikken."

Een vrijwilliger van Koptische kerk Saint-Anne vindt ook dat als "iedereen naastenliefde [zou] hebben dan zou hele maatschappij beter zijn." Een bestuurslid van moskee Khalid ibnul-Waleed vindt dat het voor een rechtvaardige samenleving cruciaal is dat "mensen leren de belangen van de maatschappij meer tijd te geven dan [hun eigen] belang." Volgens hem gaat de Islam namelijk "altijd over 'samen' (...) mensen moeten altijd aandacht hebben voor de maatschappij. Natuurlijk, de profeet was altijd bezig om een sterke maatschappij te [maken]". Een verantwoordelijke van de Parochie van de Heilige Athanasius vindt dan weer dat als "iedereen de liefde van God kan ervaren en weerspiegelen dan zouden we al vrij dicht bij het ideale zitten."

Ten tweede kijken theorieën van rechtvaardigheid vaak ofwel naar uitkomsten of naar procedures als onderwerp van rechtvaardigheid. Dat wil zeggen dat theorieën vaak ofwel

Samen voor welke rechtvaardigheid?

kijken naar welke verdeling van goederen een opvatting van rechtvaardigheid zou teweeg brengen in de praktijk, of naar hoe rechtvaardig de methode van verdeling zelf is.

De deelnemers aan het onderzoek benoemen daarnaast nog een derde optie, namelijk rechtvaardigheid als een manier van zijn. Voor een bestuurslid van moskee Khalid ibnul-Waleed gaat het "niet om het resultaat (...) Het gaat erom aan de juiste kant te staan en te doen wat je moet doen. Succes is in de handen van Allah." Een vrijwilliger van de Sint-Franciscusbeweging vindt dat het "Rijk van God (...) op individueel niveau te bepalen [is]. Wat is een christen, dat is iemand die op zijn... in het dagdagelijkse handelen zich daarnaar gedraagt (...) daaraan bouwen aan dat rijk, aan die spiegel die Jezus ons heeft gegeven. Naar onszelf toe, en die spiegel, en allerlei metaforen en zaken van hoe te handelen met elkaar." Beide deelnemers hebben het niet over de uitkomsten die voort zouden moeten komen uit deze manier van zijn, noch over procedures van bijvoorbeeld verdeling of bestraffing. Het gaat hen er vooral om dat mensen in een samenleving rechtvaardig zijn.

2. De rechtvaardigheidsgemeenschap

Alle gevers en ontvangers van solidariteit samen noemen Stumpf, Becker en Baumgärtner de 'rechtvaardigheidsgemeenschap'. Dat zijn dus de mensen, groepen, organisaties en instituten die eisen maken en degenen die daaraan tegemoet komen of moeten komen binnen een opvatting van rechtvaardigheid.

Deze gemeenschap neemt verschillende vormen aan voor de deelnemers aan ons onderzoek. Sommigen zien die bijvoorbeeld als de buurtbewoners, anderen hebben het eerder over burgers in relatie tot de lokale, regionale of federale overheid. Nog anderen zien rechtvaardigheid meer op wereldschaal en overschrijden op die manier het nationale kader waarbinnen vaak over rechtvaardigheid wordt nagedacht.

Volgens een aantal deelnemers moet een rechtvaardige samenleving de noden van *iedereen* lenigen - ook van wie in de huidige situatie geen formele rechten en geen wettelijk statuut als burger of inwoner heeft. Zo zegt een bestuurslid van Noer, een vrouwenwerking met islamitische achtergrond, dat een rechtvaardige samenleving voor haar één is "waar dat het niet uitmaakt of dat je een hoofddoek draagt, of aan welke afkomst je bent, maar dat je gewoon echt gewoon kunt zeggen van dat iemand op basis van zijn eigen talenten ergens geraakt en niet op basis van de juiste huidskleur of de juiste afkomst hebben". In een aantal gevallen komt dit voort uit een geloof dat mensen een intrinsieke waardigheid

hebben doordat ze “geschapen zijn door God”, zoals iemand die betrokken is bij Jezuïetenhuis Frans Martens het uitdrukt.

Daarmee gaan ze in tegen opvattingen die rechtvaardigheid verbinden met iemands positie in de samenleving. Het is immers vaak zo dat bijvoorbeeld mensen die geen geldig verblijfsstatuut hebben op weinig rechten aanspraak kunnen maken. Ook asielzoekers komen voor een tijd in een soort tussenstatuut terecht waar ze minder rechten hebben dan andere burgers.

3. Eisen

Zoals we hierboven stelden draait rechtvaardigheid volgens Stumpf, Becker en Baumgärtner vaak om eisen: mensen vinden dat anderen verantwoordelijk zijn voor iets of hen iets verschuldigd zijn, waarna een theorie van rechtvaardigheid beoordeeld hoe met die eisen omgegaan wordt. De eisen waar rechtvaardigheid volgens RLS'en om draait lopen sterk uiteen: van waardige huisvesting tot kwaliteitsvolle gezondheidszorg, van aandacht voor spirituele noden tot voedselzekerheid. Die eisen tonen wat de deelnemers als relevante belangen of noden zien.

Opvallend is hier dat voor een aantal deelnemers de eisen die ze centraal stellen vooral relationeel zijn. Ze wijzen op het belang van kwaliteitsvolle relaties om op terug te vallen - “als broer en zuster, op hetzelfde niveau” zoals een vrijwilliger van de Sint-Franciscusbeweging het uitdrukt. Zo vindt een medewerker van jezuïetenhuis Frans Martens dat “iedereen het verdient dat er naar zijn verhaal geluisterd wordt (...) dat is wat er ook rechtvaardig aan is [aan hun werk als aalmoezeniers], een soort beschikbaarheid voor een gedetineerde, omdat ze dat verdienen [want] in dit geval luistert niemand echt naar hun verhaal.” Ook de voorzitter van De Kaai vindt dat er “andere noden [zijn] dan een ganse *kabas* [tas] eten meekrijgen naar huis”. Ze vindt het dan ook nodig om gehoor te geven aan “die oproep uit het evangelie” om ook aandacht te hebben voor “mensen die voor een samenleving niet meetellen, of niet gehoord worden.”

4. Gebruikte informatie

Een opvatting van rechtvaardigheid selecteert steeds bepaalde informatie op basis waarvan beoordeeld wordt of iets rechtvaardig is of niet. Als je rechtvaardigheid ‘opmeet’, moet je ook beslissen wat je dan precies meet. Sommige RLS'en meten rechtvaardigheid bijvoorbeeld op basis van in welke mate basisnoden ingelost worden. Ze kijken onder meer

Samen voor welke rechtvaardigheid?

naar hoeveel sociaal contact of voedsel mensen hebben. Anderen meten op basis van rechten die vervuld worden, zoals het recht op huisvesting, of in de mogelijkheid om aan alle domeinen van de samenleving te participeren.

Een aantal RLS'en meet rechtvaardigheid ook in termen van deugdzaamheid. Een medewerker van een van de projecten van jezuïetenhuis Frans Martens noemt bijvoorbeeld de ethiek waar ze voor staan een "deugdenethiek (...) die consequentialistische ethiek van proberen dit of dat bereiken, ik heb daar minder en minder mee, wat wel belangrijk is van ja, wie, als wat voor iemand wil je daar zitten." Een bestuurslid van La Ni'ma, een islamitische organisatie, vindt dat "het gedrag [van inwoners] een samenleving verandert (...) zelfs een samenleving die niet veel heeft maar met goed gedrag, die heeft een vreedzaam leven." Deze benadering meet rechtvaardigheid niet in goederen die verdeeld worden, maar meet iets dat zich buiten het gebeuren van verdeling van goederen bevindt.

Mensen die betrokken zijn bij projecten van jezuïetenhuis Frans Martens halen nog een andere manier aan om rechtvaardigheid te meten: zorg, of zorgzaamheid. Zorg is in hun benadering geen nood of recht op zich, maar eerder iets wat ervoor moet zorgen dat noden gelenigd worden of rechten gewaarborgd. Zij beschrijven wat ze zien als een gebrek daaraan in de huidige samenleving, over alle niveaus heen: op vlak van individuele attitudes, gemeenschappen en maatschappelijke structuren. Voor hen is zorg niet iets voor gespecialiseerde centra waar "mensen die daar blijven soort van vergeten worden," maar is zorg voor elkaar de taak van de hele samenleving. Individualisme en de tendens "van ieder voor zich", wat voor één van hen het tegengestelde is van die zorgrelaties, vindt hij dan ook "een vorm van ongerechtigheid". Die zorg bestaat voor hen uit een "radicale beschikbaarheid" voor de ander. Dat zien ze zowel op het niveau van hoe mensen met elkaar omgaan, als op het niveau van hoe de omgang met "zorgmensen of probleem mensen" op maatschappelijk niveau wordt georganiseerd.

"Vanuit onze filosofie, ons traditioneel (...) christelijk denken, vanuit het personalisme" bekritiseert een deelnemer dat de samenleving die mensen vaak onderbrengt in "een soort van totaalinstituut die hen dan zogezegd als het ware gaan voorbereiden om dan eventueel achteraf terug deel te nemen aan de samenleving (...) in de plaats van zich daarmee bezig te zijn en hen terug ook een plaats te geven in de samenleving, nee, we gaan ze juist uit terugtrekken, eruit verwijderen, in gespecialiseerde centra brengen, maar vaak zien we dat die mensen daar blijven (...) vergeten [worden]". Voor hem mogen die "zorgmensen" niet enkel een "hulpverleningsobject" zijn, maar moeten ze ook als mensen gezien worden

waarmee we " iets gemeenschappelijk hebben (...) ook theologisch - in de zin van, we zijn allemaal schepselen Gods."

5. Principes van rechtvaardigheid

Naast de informatie die gebruikt wordt om rechtvaardigheid te meten, legt een theorie van rechtvaardigheid meestal ook principes vast om rechtvaardigheid te beoordelen. Het draait hier niet om *wat* gemeten wordt, maar *hoe*. Voor een vrijwilliger van De Kaai blijkt het vooral belangrijk dat mensen een bepaald minimum gegarandeerd wordt: "dat ze eten hebben elke dag, daar gaan we voor, dat is een begin en dan komt de rest wel vanzelf". Anderen leggen meer de nadruk op het principe van gelijkheid, waar de uitkomsten voor iedereen gelijk zijn. Een vrijwilliger van Solidaire Thuis zegt te streven naar "gelijkheid op alle vlakken, want het is zeer onrechtvaardig hé nu. Op alles, op alles, op vlak van onderwijs, op financiën, op wonen, ik vind dat dat altijd meer uit elkaar groeit."

De principes die deelnemers gebruiken zijn vaak ook theologisch onderbouwd. Een verantwoordelijke van evangelische kerk De Ark hanteert bijvoorbeeld het principe dat voorrang moet gegeven worden aan de meest kwetsbaren op basis van de Bijbelpassage die de kerkgemeenschap vergelijkt met een lichaam: "het zwakste van het lichaam moet het belangrijkste zijn. Daar wordt heel duidelijk op gewezen en het moet meer geëerd worden als het sterkste."

Een aantal deelnemers hanteert niet echt een abstract principe maar verwijst naar concrete voorschriften uit hun levensbeschouwelijke bronnen. Zo vindt een verantwoordelijke van de Parochie van de Heilige Athanasius "het is wel zo dat wij wel duidelijke normen stellen in de zin, er wordt een bepaald doel gesteld (...) er worden bepaalde maatstaven gesteld (...) er wordt een ideaal naar voor geschoven. En het ideaal is Christus." Een vrijwilliger van moskee Khadieja zegt dat God "alles in zijn plaats [heeft gezet (...) Allāh heeft ons gemaakt en geschapen en Hij heeft ons islam zoals een stuur [gegeven zodat we] weten: wat is het reglement? [kan dat] slecht voor de mensen [zijn]? Nooit, dat kan niet. Allāh heeft alle wijsheid (...) hij weet wat het beste is voor ons." We zouden dit principe 'naleving', of 'overeenstemming' met een externe maatstaf kunnen noemen.

6. Instrumenten

Opvattingen van rechtvaardigheid bevatten ook vaak ideeën van hoe die rechtvaardigheid concreet kan gerealiseerd worden. Ze stellen 'instrumenten' voor die ervoor moeten zorgen dat de huidige samenleving aan hun ideaalbeeld voldoet.

Deelnemers halen een wijd arsenaal aan instrumenten aan die voor rechtvaardigheid moeten zorgen, gaande van onderwijs tot structurele hervormingen. Iemand die bij jezuïetenhuis Frans Martens betrokken is heeft het bijvoorbeeld over het genereren van "multiplicatoren, dus mensen goed vormen, omdat je weet dat de mensen die goed gevormd zijn en die iets kunnen, ook iets kunnen betekenen voor andere mensen." Een bestuurslid van Samen voor Wonen beoogt eerder op "een heel ander woonbeleid", terwijl iemand van moskee Khalid ibnul-Waleed zich richt op "moslim(s) in Qatar, Kuwait, Arabische Emiraten (...) die hebben miljoenen. Die spelen met geld. [Als] zij 2,5 [procent] betalen (verwijst naar zakāh, de islamitische vermogensbelasting die naar mensen in armoede gaat), [dan] is niemand arm meer hé."

In het rapport "Levensbeschouwing en politiek burgerschap", dat ook op de website van Soligion terug te vinden is, gaan we dieper in op de verschillende instrumenten van rechtvaardigheid die we in de data terugvinden. We vermelden hier beknopt een aantal daarvan die in het oog springen. Zo menen sommige deelnemers dat de samenleving rechtvaardiger kan worden doordat mensen relaties aangaan met mensen die niet dezelfde sociale, culturele of levensbeschouwelijke achtergrond hebben. Dat omschrijven ze dan met "breuklijnen doorbreken" of gelijkaardige termen en ze brengen dit in verband met bijvoorbeeld de Bijbelse opdracht om je 'naaste lief te hebben' en de bijhorende parabel van de barmhartige Samaritaan. Andere deelnemers vinden dat rechtvaardigheid bewerkstelligd kan worden door sterke gemeenschappen te vormen binnen de samenleving, of door het perspectief en de gevoeligheden van minderen een plaats te geven in het denkproces rond rechtvaardigheid zelf.

Sommige deelnemers vermelden ook instrumenten van rechtvaardigheid die zich in de relatie tussen God en mens bevinden. Zij geloven dat een rechtvaardige samenleving hier en nu per definitie onmogelijk is. Volgens hen is onrecht onlosmakelijk verbonden met het menselijk bestaan en kan enkel God rechtvaardigheid brengen. Vaak zijn deze ideeën gegrond in het geloof dat volwaardige rechtvaardigheid pas zal komen in een eschatologische toekomst. Dat betekent dat ze geloven dat er een eindtijd komt waarna

God een paradijselijke toestand zal creëren, vaak in combinatie met een oordeel op basis van hoe mensen zich gedragen hebben in hun aardse leven.

Dat lijkt misschien tegenstrijdig: als deze deelnemers geloven dat onrecht onvermijdelijk is en rechtvaardigheid pas in het hiernamaals mogelijk is, waarom engageren ze zich dan in RLS'en om allerlei problemen die ze in de samenleving rondom hen zien aan te pakken? Deelnemers verbinden op verschillende manieren hun inzet voor een betere samenleving met hun overtuiging dat rechtvaardigheid pas in het hiernamaals mogelijk is:

1. Een eerste manier is door het geloof dat inzet voor meer rechtvaardigheid een vorm van gehoorzaamheid aan God is. Ze hopen God hen hiervoor zal belonen in het hiernamaals. Zo zegt een deelnemer van de Asian Church dat zij "denk ik geloven dat als we ons kunnen gedragen, als we het woord van God kunnen belichamen, de schrift en ook meer zoals Jezus zijn - dan kun je een goede burger zijn in de hemel en op aarde (...) Jezus is de barmhartige Samaritaan, dus we moeten leren hoe mensen lief te hebben."
2. Anderen geloven niet dat iemands daden er voor kunnen zorgen dat ze beloond worden met het paradijs, maar enkel geloof in God. Inzet voor een betere samenleving is dan een vanzelfsprekende uiting van dat geloof, aangezien de bronteksten van hun religie hen daartoe oproepen. Maatschappelijk engagement rond solidariteit kan er echter niet voor zorgen dat mensen 'bevrijd' zullen worden van onrecht. Een verantwoordelijke bij de Parochie van de Heilige Athanasius zegt bijvoorbeeld "De bedoeling is dat iedereen heilig wordt dus heel wordt, en dus het delen met iedereen, helpen van iedereen is daar een essentieel element van. Maar ge gaat dat niet doen om daarmee u een hemel te kopen om het zo te zeggen (...) ge gaat al snel vallen in een soort checklist zo he, ik heb dat gedaan check, ik heb dat gedaan check, maar zo werkt het niet. Maar het is iets dat er spontaan zou moeten bijbehoren."
3. Sommige deelnemers staan voor een soort middenweg tussen de eerste tweede benadering: zij geloven dat hun daden van belang zijn voor hun lot in het hiernamaals, maar niet voldoende - ze zijn steeds afhankelijk van Gods barmhartigheid en vergiffenis. Zo zegt een bestuurslid van moskee Khalid ibnul-Waleed "Allāh (..) gaat u belonen en je krijgt een beter leven en in het Hiernamaals gaat hij je nog meer belonen en je gaat Janna bereiken in shā' Allāh (als God het wil)". Dit is een gangbaar idee in de Islamitische theologie, dat de mens van nature

steeds fouten maakt en nooit op basis van goede daden alleen aanspraak kan maken op het paradijs; dat kan alleen door de barmhartigheid van God.

4. Onder een aantal deelnemers leeft ook het idee dat er wel een soort beperkte vorm van rechtvaardigheid bestaat. Door de voorschriften uit hun religieuze bronnen na te leven, wordt de wereld een betere plaats, maar de gerechtigheid zal hier nooit helemaal plaatsvinden. Zo zegt een vrijwilliger van moskee Khadieja "als je een 'Umar (verwijst naar de tweede khalifa, opvolger van de profeet als leider van de moslims, wiens beleid hij eerder in het interview aanhaalde als toonbeeld van een rechtvaardige samenleving) wilt als amīr (leider), dan moeten wij ook zijn zoals de mensen waren in de periode van 'Umar (...) . als wij een echt mooie, goede samenleving willen, moeten mensen eerst terug naar de normen van de Islām, het karakter van de Islām." Die normen van de Islam zijn volgens hem dus niet enkel de weg naar een goed lot in wat hij hierboven "het echte leven" in het hiernamaals noemde, maar leveren ook een meer rechtvaardige samenleving op hier en nu.
5. Sommigen geloven dat die beperkte vorm van rechtvaardigheid mee bijdraagt aan het realiseren van de volle rechtvaardigheid in het hiernamaals en daar ook noodzakelijk voor is. Een voormalig bestuurslid van de Sint-Franciscusbeweging stelt bijvoorbeeld dat ze door "de twee Geboden, het allerbelangrijkste als christen, is elkaar liefhebben en God liefhebben (...) daaraan bouwen aan dat rijk, aan die spiegel die Jezus ons heeft gegeven. Naar onszelf toe, en die spiegel, en allerlei metaforen en zaken van hoe te handelen met elkaar hoe dat uiteindelijk Gods rijk daar effectief wel kan komen." Dat het Rijk Gods niet louter door God wordt gerealiseerd, maar dat mensen daaraan meewerken door hier en nu rechtvaardig te handelen, is een idee dat in het hedendaags Katholicisme vrij gangbaar is.

Het verschil tussen al deze opvattingen toont zich onder meer in wat deze deelnemers als instrumenten voor rechtvaardigheid zien en hoeveel waarde ze daaraan geven. In de tweede benadering wordt het minst waarde gehecht aan wat mensen kunnen doen: zowel in dit leven als in het hiernamaals hebben menselijke daden immers geen impact op het teweegbrengen van rechtvaardigheid, noch op individueel of algemeen niveau. De vijfde benadering hecht meest waarde aan menselijke inspanningen: daar werken mensen immers mee aan het realiseren van rechtvaardigheid, zowel in de beperkte realisatie daarvan op aarde als in het hiernamaals.

Levensbeschouwelijk geïnspireerde rechtvaardigheid in een seculiere samenleving?

We omschreven hierboven aan de hand van zes 'onderdelen' van rechtvaardigheid een aantal opvallende aspecten van hoe sommige van de deelnemers aan ons onderzoek over rechtvaardigheid denken. Waarom is dit nu relevant om te weten? Wat is de waarde van dit soort visies voor een samenleving waarin niet iedereen het levensbeschouwelijk perspectief van de RLS'en deelt?

Een samenleving in transitie

Een van de basisprincipes van een democratische samenleving is dat het beleid dat via politieke processen tot stand komt, als legitiem wordt beschouwd door de bevolking. De politieke besluiten worden genomen in formele politieke ruimtes zoals het parlement en de gemeenteraad, maar daar gaat een democratisch proces aan vooraf waarin ook het middenveld een rol kan spelen. In België was dat middenveld lang grotendeels religieus gekleurd en verzuild georganiseerd..

Dat heeft te maken met de ontstaansgeschiedenis en het specifieke welvaartsregime van België. De structuur van de samenleving vandaag draagt immers nog steeds de sporen van de verzuiling met zich mee, die zelf een uitkomst was van intense conflicten over wie dienstverlening in belangrijke domeinen van de samenleving voor zich mocht nemen. De Rooms-Katholieken, die zich na de onafhankelijkheid van België verlost zagen van de Franse en daarna Nederlandse onderdrukking, wilden via die dienstverlening hun rol in de samenleving (opnieuw) uitbreiden. De liberalen daarentegen vonden dat die dienstverlening door de overheid moest gebeuren, en wilden de maatschappelijke rol van de kerk voor eens en voor altijd inperken. Dit conflict kon uiteindelijk opgelost worden door een compromis: in de meeste maatschappelijke domeinen kon iedereen voorzieningen oprichten, maar de overheid moest die goedkeuren en de kwaliteit ervan controleren. In een aantal belangrijke domeinen van de samenleving zoals onderwijs en gezondheidszorg ging de overheid ook zelf instellingen oprichten.

Dat compromis zorgde ervoor dat de samenleving verzuild raakte: burgers waren lid van katholieke, liberale of socialistische mutualiteiten, vakbonden en vrijetijdsverenigingen, gingen naar katholiek onderwijs of staatsonderwijs, lazen de krant van hun zuil, stemden op de respectievelijk partijen en gingen naar handelaars die tot dezelfde zuil behoorden.

Samen voor welke rechtvaardigheid?

Dat zorgde ervoor dat men in een verdeelde samenleving toch kon samenleven. Die verzuilde instellingen waren dan ook logische gesprekspartners om mee over beleid na te denken en de dialoog tussen overheid, werkgevers en werknemers vorm te geven: ze representeerden niet alleen de stem van de belangrijkste groepen in de samenleving, maar zorgden er ook voor dat het beleid legitimiteit kreeg in de ogen van de bevolking.

De instellingen die uit die verzuilde samenleving voortkwamen, bestaan vandaag nog steeds, maar secularisering en toegenomen diversiteit hebben het systeem ondertussen getransformeerd. De ideologieën waar ze uit voortkwamen weerspiegelen niet langer een samenleving die op verschillende vlakken drastisch veranderd is, waaronder op levensbeschouwelijk vlak. Mensen kiezen vaak niet langer (uitsluitend) voor dienstverlener op basis van hun levensbeschouwelijke of ideologische achtergrond, maar eerder op basis van de kwaliteit en prijs van hun dienstverlening. Zij zien verzuiling dus niet meer als een gepast systeem om de samenleving te organiseren, maar benaderen dienstverlening eerder op basis van economische principes.

Ook de instellingen zelf zetten vooral in op hun expertise en aanbod om hun doelgroep, die niet langer noodzakelijk dezelfde ideologische visies deelt, aan te spreken. Toch zien ze hun levensbeschouwing vaak nog steeds als een belangrijk deel van hun identiteit, zij het op een andere manier dan dat vroeger het geval was. Katholieke instellingen zien de rol van hun levensbeschouwelijke achtergrond vaak als een set van waarden, die ze als christelijk bestempelen maar waar mensen met andere achtergrond zich ook vaak kunnen vinden - al hebben ze vaak ook nog een priester of pastoraal werker op de loonlijst staan.

Vandaag bevinden we ons dus in een situatie waar

- De verzuilde instellingen nog steeds een belangrijke rol vervullen als dienstverlener en gesprekspartner van de overheid;
- de samenleving snel veranderd is en aan het veranderen is waardoor zij niet langer alle belangrijkste groepen in de samenleving vertegenwoordigen;
- veel mensen ook niet langer die instellingen benaderen op basis van hun ideologische en levensbeschouwelijke achtergrond, maar meer volgens economische principes - ze functioneren dus op dat vlak niet langer als zuilen;
- die instellingen zelf echter wel nog belang hechten aan hun levensbeschouwelijke of ideologische achtergrond, vaak in de vorm van waarden die hun activiteiten onderbouwen.

De analyse die we hierboven maakten toont dat andere levensbeschouwelijke groepen ook een visie hebben op wat een samenleving rechtvaardig maakt. Deze zijn echter niet altijd vertegenwoordigd in maatschappelijke debatten, laat staan in politieke processen van besluitvorming. Er is in dat verband de laatste decennia veel aandacht voor de ‘post-seculiere’ samenleving, een term die geïkt is door Jürgen Habermas². Hij stelt dat de samenleving, die sterk gesecculariseerd is, zich niet op voorhand mag afsluiten van het betekenispotentieel van religieuze bronnen en praktijken. In het bijzonder in ethische debatten kan een seculiere samenleving zich volgens hem maar beter luisterend opstellen ten aanzien van het religieuze discours om er van te kunnen leren en te onderzoeken wat mogelijk ook in meer universeel politieke termen te vertalen is. Die postseculiere openheid werd ook herdacht als een empirisch perspectief dat zoekt naar momenten van wederzijds verrijkende toenadering tussen religieuze en het seculiere perspectieven.

Levensbeschouwelijke rechtvaardigheid in een diverse samenleving

De RLS'en in ons onderzoek hebben in veel gevallen zelf ook een idee over hoe ze hun visie op rechtvaardigheid een rol kunnen of willen laten spelen in de samenleving. We herkennen vier verschillende benaderingen in onze data:

1. Een aantal RLS'en vindt dat ze vooral moeten proberen anderen van hun levensbeschouwing als geheel te overtuigen. Zo gaan vrijwilligers van de kerk De Burcht op pad “van deur tot deur (...) [want] als je de principes die God ons gaf volgt kunnen we gelukkig zijn, dus dat is wat we willen, niet alleen voor onszelf.” Ook een vrijwilliger van Evangelische kerk De Reiziger vindt het hun hoofdtaak “vooral om het evangelie te delen met de mensen die allemaal hier komen. Met de mensen delen, of ze het nu accepteren of niet.” Deze benadering toont onmiddellijk de limieten van de post-seculiere openheid naar toenadering: levensbeschouwelijke ideeën zijn vaak gegrond in ervaringen en overtuigingen die enkel binnen een levensbeschouwelijk systeem kunnen functioneren of begrijpbaar zijn. Deze benadering onttrekt zich daarom van elke vorm van vertaling naar andere referentiekaders en probeert in de plaats daarvan anderen te overtuigen dat referentiekader over te nemen. Dat maakt het moeilijk om in een levensbeschouwelijk diverse samenleving waar gewetensvrijheid een

² Habermas, J. (2006). Religion in the public sphere. *European journal of philosophy*, 14(1), 1-25.

belangrijk principe is een rol te spelen. De meeste RLS'en die vooral deze strategie hanteren situeren de realisatie van rechtvaardigheid dan ook grotendeels in hun visie van een hiernamaals.

2. Andere RLS'en zien heil in het ontwikkelen van eigen structuren om aan alle maatschappelijke domeinen te kunnen deelnemen en toch hun ideaal van rechtvaardigheid zo veel mogelijk te kunnen belichamen. Zo vindt een vrijwilliger van Ma'had Attarbiyya "het is moeilijk, als moslim zeggen we dat de ideale samenleving de samenleving [is] die perfect is volgens de wetten van de islam. Dat is heel moeilijk, zeker nu in een grote wereld die zo divers is." Daarom moeten moslims volgens hem als gemeenschap structuren opzetten om ideaalbeeld binnen alle domeinen van de samenleving te beleven. Dat moet volgens hem "niet per se tegenwerken tegen de integratie van die mensen erin, die zijn hier geboren, die kennen het systeem, ze moeten net leren hoe ze trots als moslim hier hun plaats kunnen opeisen. De huiswerkbegeleiding in Ma'had Attarbiyya is voor hem een eerste stap om in één maatschappelijk domein, onderwijs, zo'n structuren uit te bouwen: "de grootste stap zou zijn in het islamitisch onderwijs, omdat je dan echt van A tot Z, van het eerste leerjaar tot het zesde middelbaar met bekwame mensen omgaat, die je nu in de derde/vierde/vijfde generatie gaat hebben." Hij verwijst daarvoor naar wat hij een "Brits model" van omgang met diversiteit noemt, waar "het mogelijk [is] door het wetgevend kader, om ook gewoon de religie een bredere rol te geven in de samenleving."

Ook deze benadering vermijdt vertaling, maar probeert een manier te zoeken om binnen de structuren van de samenleving hun visie op rechtvaardigheid te realiseren. De strategie die ze daarvoor hanteren zouden we een soort 'herverzuiling' kunnen noemen, die ingaat tegen de maatschappelijke evolutie om de instellingen die uit de verzuiling zijn voortgekomen eerder economisch te benaderen. Ze komt daarmee tegemoet aan de nood van een deel van de bevolking aan dienstverlening die rekening houdt met hun levensbeschouwelijke noden en vormt zo ook wat de vrijwilliger een "belangengroep" noemt, die toelaat om als gesprekspartner voor beleidsmakers op te treden of om vertegenwoordigd te worden in het parlement, zoals een vrijwilliger van GMSU beoogt. Tegelijk zit hierin een risico om tot segregatie te leiden, waar groepen binnen de samenleving naast elkaar leven zonder noemenswaardig contact.

3. Sommige RLS'en zoeken de dialoog op met andere perspectieven en proberen hun visies te vertalen in bewoordingen die aansluiten bij het perspectief van

buitenstaanders. Zo stelt een vrijwilliger van Sint-Franciscus dat als “ik nu naastenliefde zeg tegen u, ga je daar niet van verschieten, ik denk dat je dat begrip verstaat. Als je dat zegt tegen iemand in een Service Club gaat die denken ‘dat is hier een halve gare’. Het rijk van God moet je al helemaal niet over beginnen als je daar geen gedegen kennis of achtergrond [in hebt] (...) we zijn wel open en transparant, maar je moet natuurlijk wel weten tegen wie dat je [spreekt].” Ook een werknemer van een project van jezuïetenhuis Frans Martens zegt dat het “een beetje contradictorisch [kan] klinken, hoewel dat voor mij een religieuze positie is, geloof ik dat die positie ook filosofisch verdedigbaar is, in de zin van dat ik denk dat je een wijsgerige antropologie kan bouwen waarin die positie waarin dat die opvatting over wat het betekent om mensen te zijn, ook op redelijke gronden verdedigd kan worden.”

Deze benadering beweegt meer in de richting van wat postseculiere toenadering genoemd wordt. Zij gaan op zoek naar manieren om hun ideeën in seculiere taal te vertalen en een gesprek aan te gaan over ethische thema's zonder dat iemand hun levensbeschouwelijk perspectief zou moeten overnemen om hun opvattingen te overwegen. Sommige van deze RLS'en tonen ook zelf openheid om door andere perspectieven beïnvloed te worden.

Er zijn in onze data echter nauwelijks tekenen van die wederzijdse verrijking te vinden. Hoewel sommige RLS'en aangeven dit na te streven, komt de toenadering vaak neer op het integreren van ethische gevoeligheden uit de bredere samenleving in hun visie op rechtvaardigheid. Bovendien geven enkele RLS'en die deze aanpak volgen toe dat ze niet streven naar wederzijdse verrijking, maar dit puur doen om praktische redenen, zoals fondsenwerving of om partners niet voor het hoofd te stoten.

4. Een laatste benadering houdt in dat de RLS'en andere levensbeschouwelijke perspectieven integreren in hun theologische benadering van rechtvaardigheid. Ze gaan de deugden of praktijken die in de lijn liggen van hun visie op rechtvaardigheid interpreteren als bijdragen aan de realisatie van hun ideaalbeeld, zonder dat de mensen waar het om gaat effectief akkoord moeten gaan met dat ideaalbeeld. Zo zegt een vrijwilliger van moskee Khadieja, verwijzend naar het concept van herverdeling en sociale zekerheid, “België (...) dat is een mooi systeem hé. Solidariteit, ja. De eerste die heeft dat gedaan dat is Umar ibn al-Khattab (de tweede kalief of opvolger van de profeet als politiek leider van de moslims) (...) dat is een soort van solidariteit (...) dat is islam.” Binnen Sint-

Samen voor welke rechtvaardigheid?

Christina vinden ze dan weer dat over waar mensen zich door het lot van andere mensen geraakt voelen, daar iets mee willen doen en dat als zinvol ervaren de evangelische inspiratie leeft en gewerkt wordt aan "Jezus' droom van het Rijk Gods".

Deze laatste benadering doet in zekere zin het omgekeerde van de derde: deze RLS'en eigenen zich het ethisch perspectief van anderen toe en claimen dat die anderen meewerken aan hun eigen ethisch project. Zonder dat die anderen dat zelf zo zien, plaatsen deze RLS'en die andere perspectieven binnen hun eigen perspectief. Ook hier zien we in onze data geen voorbeelden van effectieve verrijking langs de kant van de partnerorganisatie. Het zijn vooral de RLS'en die op een andere manier gaan denken, maar in dit geval zonder noodzakelijk hun eigen visie op wat rechtvaardig is of de manier waarop ze die verwoorden aan te passen.

Over de auteurs

Dries Ver Elst studeerde in 2021 af in de onderzoeksmaster Religiewetenschappen aan KU Leuven. In Soligion bestudeert Dries spanningen en kansen in de interactie tussen welvaartsstaatinstellingen en religieuze en levensbeschouwelijke organisaties vanuit een breder sociologisch en politiek-filosofisch kader. Zijn onderzoek focust op discussies rond burgerschap en solidariteit, waarin hij op basis van empirische dataverzameling nieuwe perspectieven belicht.

Stijn Oosterlynck is hoogleraar stadssociologie. Hij is lid van het Centre for Research on Environmental and Social Change (CRESC) en van het Antwerp Urban Studies Institute aan de UAntwerpen. Hij is wetenschappelijk directeur van het Hannah Arendt Instituut voor Diversiteit, Stedelijkheid en Burgerschap.

Patrick Loobuyck is als gewoon hoogleraar levensbeschouwing en filosofie verbonden aan het Centrum Pieter Gillis van de Universiteit Antwerpen en is gastprofessor politieke filosofie aan de vakgroep Wijsbegeerte en Moraalwetenschap van de Universiteit Gent.

Mieke Schrooten is onderzoekster bij het Onderzoekscentrum Sociaal Werk van Odisee hogeschool en CRESC, het Centre for Research on Environmental and Social Change (UAntwerpen). Ze is professor in de masteropleiding Sociaal Werk van Universiteit Antwerpen.

Over Soligion

Dit case studie rapport is onderdeel van het Soligion-onderzoeksproject, een samenwerking tussen de Universiteit Antwerpen, KU Leuven en Universiteit Gent in partnerschap met een aantal stadsbesturen, middenveldorganisaties en overheidsinstellingen, gefinancierd door het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek (FWO).

Het Soligion-project bestudeert vier jaar lang het religieus en levensbeschouwelijk geïnspireerde solidariteitsveld in Vlaanderen: welke solidariteitspraktijken organiseren levensbeschouwelijk geïnspireerde initiatieven? Wat is de relatie van deze initiatieven met lokale overheden, publieke instellingen zoals het OCMW en andere middenveldorganisaties? Is een complementaire samenwerking mogelijk, en zo ja, onder welke voorwaarden? Wanneer blijken de verschillen in aanpak en visie toch onoverbrugbaar?

Op basis van het werk van vier doctoraal onderzoekers en in samenwerking met de bovenvermelde partners, maakten twee valorisatiecoördinatoren verschillende instrumenten die een complementaire werking tussen religieus en niet-religieus geïnspireerde welzijnsactoren moet stimuleren: een e-Course over religieus geïnspireerde solidariteitsinitiatieven in Vlaanderen, een handboek, en talrijke rapporten, waaronder het deze. Meer informatie en publicaties vind je op www.soligion.be.

 SOLIGION